

УДК 271.2:94(477.52)

В'ячеслав Оліцький

РАДЯНСЬКА РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА СУМЩИНІ У 1920-І РР.

У статті на основі архівних даних та історіографії досліджується становлення та розвиток радянської репресивної політики проти Православної церкви на Сумщині у 1920-і рр. Аналізується вилучення церковних цінностей у Сумській області, міжконфесійна політика більшовиків та перереєстрація статутів релігійних громад, як засоби впливу на православну церкву. Окреме місце відводиться переслідуванню та арештам священиків. Простежується еволюція їх звинувачень від підозри в бандитизмі та переховуванні церковних цінностей на початку 1920-х рр., до контрреволюційної діяльності в кінці 1920-х рр.

Ключові слова: Православна церква, переслідування, репресії, антирелігійна робота, вилучення церковних цінностей.

Сьогодні в історичній науці актуальною залишається проблема репресій 1920–1930-х рр., важливою складовою яких є переслідування православної церкви. Попри те, що піком репресій в СРСР була друга половина 1930-х рр., перші спроби придушити невдоволених та зменшити вплив церкви у суспільстві сягають 1920-х рр. Саме в цей період розробляються і втілюються у життя шляхи та сценарії переслідування церкви, які в 1930-х рр. лише удосконалюються та піднімаються на новий рівень. Незважаючи на значну кількість історичних досліджень з даного питання, залишається ряд невирішених проблем, зокрема регіональний аспект проблематики. Крім того варто відзначити, що питання репресій проти православної церкви на Сумщині у 20-ті рр. ХХ ст. не було об'єктом окремого історичного дослідження.

Тому, у даному дослідженні ставиться за мету на основі архівних документів дослідити переслідування православної церкви на Сумщині у 1920-х рр.

Джерельну базу проблеми можна умовно поділити на три групи: накази та розпорядження стосовно церковного життя, статистичні та звітні відомості, кримінальні справи репресованих священиків.

Перша група джерел представлена копіями циркулярів НКВС про зміну статутів релігійних громад [1, арк. 2], циркулярами та розпорядженнями НКВС щодо відношення до тих чи інших релігійних напрямів [2, арк. 107; 3, арк. 7]. Цей комплекс документів дає змогу зрозуміти відношення радянської влади до релігійних конфесій, різних напрямів у православ'ї та визначити причини розколу і становище громад.

Другий блок матеріалів висвітлює становище та зміни релігійного життя: кількість громад, їх орієнтацію, основні віхи антирелігійної роботи [4, арк. 3].

Третя група джерел висвітлює безпосередньо переслідування духовенства, інкриміновані йому злочини [5–7]. В обвинувальних вироках часто зазначається роль і авторитетність священнослужителя, основні етапи його життя та служіння тощо.

У комплексі ці три групи архівних документів дають загальне уявлення про методи та принципи антирелігійної боротьби на Сумщині, тенденції релігійного життя, міжконфесійні відносини.

Говорячи про історіографію, варто виокремити роботи краєзнавців О. Сотника [8–9], А. Чугай, В. Анацького [10]. Але необхідно зазначити, що переслідування православної церкви на Сумщині у 1920-ті рр. висвітлене у цих роботах досить поверхнево та фрагментарно. У книзі «Реабілітовані історією. Сумська область» вступна стаття дає уявлення загальної картини репресій в області, формування та функціонування каральних органів. Крім того, в ній містяться відомості про вилучення церковного майна із декількох храмів і монастирів Сумщини. Зазначається, що вилучення церковних дзвонів подекуди супроводжувалося руйнуванням дзвіниць, що у свою чергу викликало обурення віруючих, яке подекуди виливалося у відкриті протистояння [11, с. 18–20].

Один із українських дослідників державно-церковних відносин у 1920–1930-і рр. в Україні В. Пашенко, аналізуючи процес вилучення церковних цінностей зазначав, що ця акція насправді була спрямована не на допомогу голодуючим, а на підлив церкви. Одним із аргументів на його думку є те, що на місцях приступають до виконання постанови із запізненням, а вносити вартість майна, яке передбачалося вилучити грошима чи продовольством не дозволялося [12]. М. Щербань зазначав, що у 1920-і рр. основний удар радянської репресивної машини на релігійному фронті був спрямований проти найвпливовішого та найавторитетнішого духовенства тихонівської орієнтації [13].

Зі встановленням у 1920 р. в Україні радянської влади, розпочинаються репресії проти незадоволених, у тому числі духовенства. На репресивну політику Сумщини на початку 1920-х рр. впливав той факт, що територія області постійно перебувала у зоні бойових дій військ А. Денікіна, Директорії, тому боротьба з так званими «петлюрівськими та білогвардійськими елементами», проявами політичного бандитизму набула значного розмаху [11, с.13]. А. Чугай та В. Анацький зазначають, що першим заарештованим священиком на Сумщині був ув'язнений у 1923 р. настоятель Покровської церкви Білопілья Григорій Ружицький [10, с. 8]. Нами з'ясовано, що священиків Сумщини ув'язнювати починають раніше. Так, влітку 1921 р. за підозрою у бандитизмі та підбуренні до вбивства місцевого більшовицького функціонера Ігора Самойловича, заарештовано священика с. Басівка Михайла Олександровича Гонтаровського. Йому інкримінується співпраця із денікінцями під час окупації села та заява про визнання лише влади адмірала О. Колчака. У липні-серпні 1921 р. громадськість с. Басівка виносить суспільні ухвали, в яких просить владу звільнити священика з під варті, «так, як він не помічався у сварках, чи веденні контрреволюційних розмов, або ж вів розмови про вбивство Ігора Самойленка» [5, арк. 5], «ні до якої партії не входив, і контрреволюційних висловів від нього не чули» [5, арк. 13]. Незважаючи на це, військова рада при Роменському повітовому виконкомі приймає рішення застосувати щодо М. Гонтаровського вищу міру покарання, проте із незрозумілих причин вирок не було виконано. У грудні 1921 р. помічником уповноваженого в слідчих справах справу переглянуто, 5 грудня рішення про застосування вищої міри покарання скасовано [5].

Радянська влада усіма можливими засобами намагається обмежити вплив «ідеологічно-ворожих елементів» у державі. До них віднесено і релігійні організації, в тому числі православну церкву. Відповідно до положення про вибори до місцевих рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 6 липня 1921 р., служителі церкви разом із підприємцями, заможними селянами та торговцями були позбавлені виборчих прав. Серед 824 осіб, позбавлених виборчих прав у 1922 р. у Конотопському повіті, священнослужителів було 38 [11, с. 57]; а із 1309 позбавлених виборчих прав у 1927 р. в м. Суми священиків – 51 [11, с. 59]. Таким чином, релігійні діячі не могли представляти свої інтереси та інтереси віруючих у радянських органах влади.

З метою ліквідації Церкви, держава застосовує проти неї будь-які приводи. Так, було використано голод 1921–1923 рр. 2 січня 1922 р. Президія ВЦВК приймає постанову «Про ліквідацію церковного майна», а 23 лютого – постанову про вилучення церковних цінностей. Вона приймається нібито з метою допомоги голодуючим, але як зазначав В. Пашенко, вилучення цінностей було самоціллю більшовиків, адже замість вилучених речей заборонялося вносити грошовий еквівалент, та і до виконання постанови приступили з певним зволіканням. М. Щербань зазначав, що саме з постанови про вилучення церковних цінностей розпочинається рішучий наступ на Церкву [13, с. 214]. На Сумщині до вилучення приступають не відразу. У Ромнах вилучення церковних цінностей розпочинається 16 травня 1922 р. [12, с. 234–237]. Незважаючи на зволікання із виконанням постанови, результати в цілому набули значного розмаху. Лише із Софроніївської пустині вилучено близько 1 кг золота, 208 кг срібла, 14 алмазів та 21 діамант; з Глинської пустині – понад 160 кг срібла; з Молчанського монастиря понад 32 кг срібла [11, с. 19]. Значно меншими були успіхи більшовиків при вилученні майна із приходських церков. Акції з вилучення церковного майна в Україні припиняються влітку 1922 р. З цих подій почався процес обвинувачень духовенства в приховуванні та протидії вилученню церковного майна. На початку 1920-х рр. це було найпоширенішим звинуваченням проти священнослужителів на Сумщині [10, с. 9]. У 1923 р. двічі заарештовується настоятель Покровської церкви м. Білопілья Григорій Феофанович Ружицький. Вперше його звинувачують в участі у контрреволюційній організації, вдруге – у вчиненні безпорядку прихожанами пов'язаного із прибуттям на приход священика-обновленця та приховуванні церковних цінностей. Проте, кожного разу справа закривається за рішенням прокурора [7].

17 листопада 1925 р. на місця відправляється термінова таємна постанова начальника адміністративного відділу НКВС УРСР Невського та заступника завідувача відділу культів Саратова про перереєстрацію статутів релігійних організацій [8, с. 53]. Цей захід мав уточнити кількість релігійних громад та їх скерованість. Для реєстрації релігійної громади необхідно було зібрати 50 нотаріально заверених підписів членів общини. Але через високу вартість цієї процедури (близько 50 карбованців) далеко не всі релігійні громади могли це зробити. Так, у звіті Сумського окружного ліквідаційного комітету за листопад 1925 р. зазначається, що реєстрація релігійних общин відбувається повільно, через високу плату, яку релігійні громади не в змозі сплатити [1, арк. 2]. Внаслідок цього, значна кількість релігійних громад діяла відповідно до колишніх статутів, а тому, фактично виявилася поза законом.

У ході компанії з перереєстрації статутів, за вказівкою НКВС УСРР, проводиться облік всіх служителів культу. В анкети вносяться дані про походження священиків, освіта, соціальний стан, службу в армії до революції та після тощо. Таким чином, каральні органи офіційно отримують всі

дані про релігійних діячів. Служителів релігійних культів ставлять на облік внутрішні органи. При переміщенні або зміні проживання священики повинні були знятися з обліку за колишнім місцем проживання і стати на облік за новим місцем. Таким чином, слідкувати за переміщенням релігійних діячів внутрішніми органами стало набагато простіше. Увага до Церкви посилюється.

Наступним етапом побудови комуністичного суспільства, що болісно відобразилося на становищі Православної церкви стала політика із нагромадження коштів на індустріалізацію країни. Розпочинається кампанія вилучення церковних дзвонів та їх переплавлення. Вона супроводжувалася руйнуванням дзвіниць. Не оминув цей захід і Сумщину. Проте, якщо віруючі терпляче ставилися до вилучення церковних цінностей, терпіти руйнування храмів не вистарчало сил. Обурення інколи виливалися у відкриті виступи. Один із них відбувся у с. Берюх (нині – Рудневе) Путивльського району. Але незадоволення і виступи штовхали радянську владу не до компромісу, а до більш радикальних дій. Вина за невдоволення віруючих покладалася не на радянських активістів та їх антирелігійні методи, а на священиків. Так, в інформаційному повідомленні до ЦК КПУ(б) від 20 грудня 1929 р. секретар Глухівського партійного комітету виступ в с. Берюх назвав контрреволюційним, під керівництвом антирадянських та ворожих елементів села. До таких елементів він відніс духівництво та куркулів. Причину ж виступу вбачав у недостатній роботі серед бідноти та відсутності чіткої директиви з боку Путивльського районного комітету партії щодо проведення антирелігійної роботи на селі, а також Берюхівського партосередку при втіленні в життя гасла про зняття та передачу церковних дзвонів на індустріалізацію [11, с. 20]. Таким чином, влада використовувала будь-які приводи для посилення антирелігійної політики. Не останнє місце в цьому процесі відігравали місцеві політичні функціонери.

З кінця 1920-х рр. партійно-державна політика щодо Церкви здійснюється відповідно до концепції «загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму в СРСР». У цей час на Сумщині священиків звинувачують у контрреволюційній агітації та антирадянській діяльності, визнають соціально небезпечним елементом. У 1927 р. втретє заарештовано Г.Ф. Ружицького. Цього разу він обвинувачувався в тому, що організував куркульські та антирадянські групи, проводив антирадянську агітацію, прикриваючись релігійною діяльністю, здійснював шпигунську діяльність на користь Польщі. Разом з тим, в обвинувальному вирокі підкреслювалося, що Г.Ф. Ружицький – тихонівець. Зазначалося, що на його квартирі збирається місцеве духовенство, серед якого він проводить контрреволюційні розмови і є роду маяком тихонівської орієнтації – оплоту колишнього ладу. Слідчий просив визнати обвинуваченого соціально небезпечним елементом та порушити перед особою нарадою при колегії ДПУ УРСР питання про виселення священнослужителя за межі України на 3 роки. Проте особова нарада при колегії ДПУ УРСР 15 серпня 1927 р. приймає рішення про закриття справи [7, арк. 52–59].

17 червня 1927 р. заарештовано і священик Преображенської церкви містечка Смілого Роменської округи Єфим Михайлович Ващенко. Його також підозрювали у систематичній антирадянській агітації. Обвинувачення зазначало, що священнослужитель роз'яснював віруючим, що влада веде гоніння на Церкву, зокрема на тихонівську течію, а інші церковні угруповання підтримує. Слідчий просив скерувати до особливої наради при колегії ДПУ прохання про адміністративне виселення підозрюваного за межі України, на північ, терміном на 3 роки [6, арк. 542]. 20 лютого 1928 р. на засіданні колегії ДПУ приймається рішення про закриття справи [6, арк. 532].

Дані справи свідчать проте, що в другій половині 1920-х рр. тиск на Церкву посилюється, злочини. Влада намагається перекласти на плечі духівництва свої невдачі у проведенні політики колективізації. Їх звинувачують у зв'язках та підтримці куркулів. Таким чином, священики, а відповідно і Церква стають одним із головних ворогів влади.

За допомогою арештів ведеться насамперед боротьба із найрадикальнішою частиною духовенства тихонівської орієнтації. У 1920-ті рр. на Сумщині саме цей напрям Православної церкви мав більшість парафій та храмів, а відповідно і найбільший вплив у суспільстві. Зменшити її вплив можливо лише шляхом переорієнтації приходів. Проте більшість священиків не йде на цей крок, а деякі із них відкрито виступають проти таких заходів влади. Невипадково, що і Г. Ружицький і Є. Ващенко характеризуються слідчими, як оплот тихонівської Церкви. Доказом того, що арешти були цілеспрямованою боротьбою проти радикального духовенства може слугувати лист В. Леніна до В. Молотова від 19 березня 1922 р., у якому йдеться про таке: «Чим більше число представників реакційного духовенства та реакційної буржуазії... нам вдасться розстріляти, тим краще» [13, с. 216].

У другій половині 20-х рр. XX ст. таким реакційним духовенством, яке не підтримувало радянської влади та її заходів на Сумщині були представники двох православних конфесій – тихонівці та автокефалісти. Других було значно менше, а відповідно і вплив їх у суспільстві був не значним, тому каральні органи повертають репресивну машину в першу чергу проти представників тихонівської орієнтації. В наслідок такої цілеспрямованої політики органів влади із виявлення

прихованих ворогів серед віруючих та духовенства на Сумщині впродовж 1925–1928 рр. кількість релігійних громад зменшилася у десятки разів [11, с. 21]. Проте, органи державної безпеки поки що не наважуються масштабно знищувати або висилати священиків, вони вважають, що арешти змусять духовництво припинити свою активну діяльність.

З метою зменшення їх впливу у суспільстві розпочинається політика спрямована на розділення церкви, утворення нових православних конфесій, які будуть підтримувати владу, поширення ворожнечі між православними різних напрямів. Новоутворені православні конфесії, такі як Синодальна та Соборно-Єпископська користуються активною підтримкою з боку влади. Так, 21 квітня 1926 р. адміністративний відділ Роменського окружного виконавчого комітету надсилає всім районним виконавчим комітетам таємний обіжник «Про умови користування молитовними будинками і культовим майном та про розірвання». У ньому, опираючись на таємний обіжник НКВС від 26 лютого 1926 р., даються вказівки про розподіл Церков та майна між православними різних конфесій. Зокрема зазначається, що вразі коли виникне ситуація про передачу храмів у спільне чи почергове користування, перевагу надавати Синодальній або Соборно-Єпископській громаді. Якщо ці громади повністю контролюють культову споруду, іншим відмовляти в праві на спільне або почергове користування, особливо громадам тихонівської або автокефальної Церкви. Коли ситуація склалася таким чином, що підтримувані владою парафії ще досить слабкі і нечисленні храми, дозволялося тимчасово передавати в спільне користування, але з часом під будь-яким приводом розірвати ці угоди, а храми врешті-решт залишити за Синодальною або Соборно-Єпископською церквою [2, арк. 107].

Незважаючи на таку релігійну політику, Православна церква продовжує займати домінуючі позиції у релігійному житті Сумщини. У Конотопському окрузі в кінці 1926 р. вона нараховувала 194 громади, в той час, як Синодальна церква мала лише 8. Кількість об'єднань Синодальної церкви за 1924–1926 рр. скоротилася із 90 – до 8, за рахунок переходу їх до складу Православної церкви. У той же час за рахунок виходу зі складу Православної церкви збільшується чисельність автокефальних громад, яких нараховувалося 43 [4, арк. 3].

Через проукраїнську політику та активне збільшення кількості приходів з кінця 1920-х рр. починаються кримінальні переслідування діячів автокефальної Церкви. Якщо подивитися на статті Кримінального кодексу за якими їх звинувачували, на перший погляд начебто нічого особливого. Як і в абсолютній більшості звинувачень проти духовенства в кінці 20 – початку 30-х рр. інкримінується ст. 54 КК УРСР – контрреволюційна діяльність та антирадянська пропаганда. Досліджуючи кримінальні справи, звертаємо увагу, що дії, які кваліфікувалися діячам автокефальної Церкви були відмінними від дій решти репресованих за цією статтею. Так, 30 вересня 1929 р. заарештовується священик с. Сміле Роменського району Л.В. Терлецький. Звинуватили його у контрреволюційній діяльності, яка полягала в його твердженнях, що автокефальна Церква є виразником ідеї української нації та оберігає її від асиміляції з іншими народностями. Лунають звинувачення священика в шовінізмі [9, с. 39]. Ці звинувачення інкримінуються не випадково, адже призначений у квітні 1925 р. на пост голови ЦК КПУ(б) Л. Каганович відразу визначав автокефальну Церкву як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну організацію. На засіданні Політбюро партії 25 лютого 1926 р. схвалено пропозиції щодо посилення інформаційної роботи, створення мережі агентів середовищі церковників, посилення репресій проти автокефальної Церкви, доведення її контрреволюційності [9, с. 39].

З цього часу можемо говорити про три напрямки антиправославної боротьби на Сумщині. Перший полягав у знищенні найактивнішої та найрадикальнішої частини Православної церкви. Другий – у знищенні священиків автокефальної Церкви. І нарешті третій напрямок, покликаний обмежити вплив обох течій у суспільстві та поставити на їх місце створені і керовані державою – Синодальну та Соборно-Єпископську церкви. Підтверджує цю думку і те, що 22 грудня 1929 р. Сумський окружний адміністративний відділ надслав до всіх голів районних відділів таємний обіжник із прямою вказівкою про обов'язкову безперешкодну перереєстрацію статутів громад, які прагнуть перейти із старослов'янської до синодальної конфесії [3, арк. 7]. Силовий тиск на церкву було фактично санкціоновано надісланою з Москви на початку 1929 р. директивою, в якій релігійні організації оголошувалися однією з найнебезпечніших контрреволюційних сил [13, с. 221]. Ця директива, починає новий, більш жорстокий етап репресій проти церкви.

Отже, 1920-ті рр. на Сумщині – період зародження та наростання репресій радянської влади, чільне місце серед яких посідає переслідування Православної церкви. У цей час репресивна політика більшовиків на Сумщині щодо Православної церкви проходить від вилучення церковних цінностей – до переслідування священиків, зняття дзвонів та руйнування культових споруд. У переслідуванні духовенства основне місце займають арешти. Передусім репресивна машина скеровується проти найактивніших священнослужителів Православної церкви, а коли зростає вплив та чисельність громад автокефальної Церкви, вона поширює свої дії і проти них.

Особливістю радянських репресій проти духовенства у 20-х рр. ХХ ст. є те, що в цей період, незважаючи на арешти духовенства, смертні вироки не виносяться. Майже усі кримінальні справи закриваються до суду, священники звільняються з-під варті. Арешт був не покаранням, а способом залякати священнослужителя, змусити його припинити або обмежити релігійну діяльність. Обвинувачення еволюціонують від звинувачення в бандитизмі та переховуванні церковних цінностей – до контрреволюційної діяльності. Саме у 1920-ті рр. розробляється система та сценарій знищення церкви і духовництва, які будуть втілюватися у життя вже у 1930-х рр.

Список використаних джерел

1. Держархів Сумської обл., ф. Р-128, оп. 3, спр. 1, 26 арк. 2. Там само, ф. Р-5631, оп. 1, спр. 292, 405 арк. 3. Там само, ф. Р-7, оп. 2, спр. 102, 21 арк. 4. Там само, ф. Р-4653, оп. 1, спр. 849, 102 арк. 5. Управління МВС України в Сумській області ф. 6, спр. СО-5904, 144 арк. 6. Там само, ф. 7, спр. 115, 544 арк. 7. Там само, ф. 7, спр. 119, 61 арк. 8. Сотник О. Репресії проти православної церкви на Сумщині / О. Сотник. – Суми: Собор, 2005. – Випуск 1. – 116 с. 9. Сотник О. Репресії проти православної церкви на Сумщині / О. Сотник. – Суми: Мак Ден, 2007. – Випуск 2. – 124 с. 10. Чугай А. Мученики за віру / А. Чугай, В. Анацький. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2005. – 80 с. 11. Реабілітовані історією. Сумська область: у 3 т. – Суми: ТОВ «Мрія-1», 2005. – Т. 1. – 756 с. 12. Пащенко В. О. Більшовики і православна церква. Війна замість співпраці / В. О. Пащенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Випуск 31. – С. 228–239. 13. Щербань М. В. Державна кампанія по вилученню церковних цінностей в Україні в 20 рр. ХХ ст.: суть, принципи, наслідки / М. В. Щербань // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Історичне краєзнавство». – Випуск 11. – С. 213–223.

Вьячеслав Олицкий

СОВЕТСКАЯ РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА ПРОТИВ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ НА СУМЩИНЕ В 1920-Е ГГ.

В статье на основе архивных данных и историографии исследуется становление и развитие советской репрессивной политики против православной церкви на Сумщине в 1920-е гг. Анализируются изъятия церковных ценностей в Сумской области, межконфессиональная политика большевиков и перерегистрация уставов религиозных общин, как средства воздействия на православную церковь. Отдельное место отводится преследованию и арестам священников. Прослеживается эволюция их обвинений от подозрения в бандитизме и укрывательстве церковных ценностей в начале 1920-х гг., к контрреволюционной деятельности в конце 1920-х гг.

Ключевые слова: Православная церковь, преследования, репрессии, антирелигиозная работа, изъятие церковных ценностей.

Vyacheslav Olitskyi

SOVIET REPRESSIVE POLICY AGAINST THE ORTHODOX CHURCH IN SUMY OBLAST IN 1920S.

In this article, based on historical data and historiography, the formation and development of Soviet repressive policy against the Orthodox Church in Sumy region in 1920s are investigated. We analyze the set-off of church property in Sumy region, interconfessional bolshevik policy and re-registration of the statutes of religious communities as means of influencing on the Orthodox Church. Special attention is paid to persecution and priests' arrests. The evolution of accusations of banditry and suspicion of fencing church property in the early 1920s to counter-revolutionary activities in the late 1920s are being traced.

Key words: Orthodox church, persecution, repression, anti-religious work, fencing of church property.